

*Iryda Grek-Pabisowa**
*Małgorzata Ostrówka***

ZAKRES WPŁYWÓW WSCHODNIOŚLAWIAŃSKICH W POLSZCZYŹNIE PÓŁNOCNOKRESOWEJ – WPŁYWY BIAŁORUSKIE¹

EAST SLAVONIC INFLUENCES IN THE NORTH BORDERLAND
POLISH LANGUAGE – BELARUSIAN INFLUENCES

The subject of the article is Belarusian influences on Polish language functioning in the area of contemporary Belarus, Lithuania and Latvia. The article gives an overview of the most typical Belarusian features in the scope of phonetics, morphology, word-formation, syntax and lexis.

Keywords: Polish language, north borderlands Polish language, borrowings, Belarusianisms

Słowa kluczowe: język polski, polszczyzna północnokresowa, zapożyczenia, białorutenizmy

WPROWADZENIE

Ukształtowanie się osobliwej odmiany regionalnej języka polskiego na północno-wschodnich ziemiach dawnej Rzeczypospolitej (na rdzennych obszarach Litwy, Białorusi i części Łotwy – Łatgalii) ma dwa źródła. Pierwsze z nich, które zapoczątkowało ten proces, to przybywanie na te tereny Polaków z etnicznej Polski, drugie – stopniowa polonizacja ludności autochtonicznej różnych warstw

* Emerytowana profesor Instytutu Sławistyki PAN; e-mail: owczarska2@gmail.com.

** Instytut Sławistyki PAN, ul. Bartoszewicza 1B m. 17, 00-337 Warszawa; e-mail: mostrowka@poczta.onet.pl.

¹ Niniejszy artykuł jest drugim z cyklu opracowaniem, w którym przedstawiamy wpływ języków terytorialnych – litewskiego i białoruskiego – oraz kontaktującego języka rosyjskiego na kształtowanie się polszczyzny północnokresowej. Artykuł o wpływach leksykalnych litewskich zob. Pabisowa, Ostrówka, 2012.

społecznych, najpóźniej chłopów. Formująca się tu nowa odmiana języka polskiego powstała zarówno w postaci urzędowej (o czym świadczą szeroko zbadane przez polskich uczonych dawne źródła pisane), w epistolariach, piśmiennictwie fabularnym, literaturze pięknej², jak też w mowie potocznej.

Intensywniejszy rozwój polszczyzny na wspomnianym wyżej obszarze nastąpił od momentu powstania Rzeczypospolitej Obojga Narodów, czyli od Unii Lubelskiej (1569 r.), kiedy na tereny litewsko- i białoruskojęzyczne zaczęli napływać przedstawiciele różnych grup społecznych – duchowieństwa, urzędników, kupców. Z biegiem czasu przybywały też rodziny szlacheckie obdarowywane, za służbę krajowi, ziemią na wschodnich terenach. Nie wiadomo natomiast nic o grupowych przesiedleniach chłopów aż do przełomu XIX i XX wieku³. Polacy osiedlający się w okresach wcześniejszych – przed osadnictwem chłopskim – pochodzili z różnych regionów Rzeczypospolitej. Z tej przyczyny, jak również z powodu przynależności do różnych warstw społecznych, ich mowa musiała się różnić. Należy domniemywać, że na dawnych Kresach, ze względu na ustanie kontaktów z wcześniejszym środowiskiem językowym, mowa ta powoli zaczęła się ujednoczać, czerpiąc przy tym dość intensywnie z mowy autochtonów nominacje zastanej rzeczywistości materialnej i mentalnej. Ze względu na różnice systemowe między językiem polskim i litewskim wzajemną komunikację ułatwiała wykorzystywanie elementów języka białoruskiego (por. białorutenizmy w dokumentach litewskiej kancelarii książęcej). Niektórzy badacze uważają, że obecne w polszczyźnie północnokresowej lituanizmy mogły dostać się do niej przez medium białoruskie [Turska, 1930, s. 16; Kurzowa, 1993, s. 481; Karaś, 2002, s. 279]. Do miejscowej białoruszczyzny przenikały pożyczki polskie z różnych poziomów języka – fonetyki, słowotwórstwa, fleksji, składni, leksyki [zob. m.in. Jankowiak, 2016; 2017; 2018].

Najistotniejszą rolę w oddziaływaniu języka białoruskiego na polszczyznę regionalną odgrywała białoruszczyzna ludowa, czyli mowa potoczna ludności chłopskiej, zwana językiem prostym, mową prostą lub mówieniem po prostu. W materiałach dialektologicznych nie ma dowodów na obecność osobliwych cech

² Literatura naukowa związana z tym tematem jest niezwykle obszerna. Jej przytoczenie znacznie wykraczałoby poza możliwości artykułu.

³ O przesiedleniach znacznych grup chłopskich z Mazowsza na Polesie już w okresie międzywojennym pisali polscy językoznawcy Henryk Friedrich [1936] i Józef Tarnacki [1937; 1939], a o przenoszeniu całych wsi ze Śląska (Ślężaki Bryniewskie) Wiaczesław Werenicz [Веренич, 1973]. Mowę ludności dwóch wsi – Stajska i Wesołowa – w 2005 i 2006 roku zbadali i wszechstronnie opisali naukowcy z IS PAN – Małgorzata Ostrówka i Mirosław Jankowiak [Ostrówka, Jankowiak, 2007]. Rozproszone dane o mowie grup chłopskich późnego osadnictwa na Białorusi zebrała i usystematyzowała w poświęconej temu tematowi książce Iryda Grek-Pabisowa [2017].

którejkolwiek gwary białoruskiej w polszczyźnie północnokresowej, niezależnie od tego, czy ma ona swoje źródło w substracie (polonizacja Białorusinów), czy cechy białoruskie przejęte zostały inną drogą, to znaczy w postaci zapożyczeń przed polonizacją, którą Halina Turska datuje dopiero na XIX wiek.

Warto zauważyć, że od czasów II wojny światowej liczba osób posługujących się polszczyzną północnokresową z różnych przyczyn znacząco zmalała (wywózki, repatriacje). W niektórych regionach i rodzinach „mowa prosta” wypierała i nadal wypiera polszczyznę, która staje się tu tylko językiem odświętnym⁴. Nie bez znaczenia są też małżeństwa mieszane oraz coraz bardziej powszechna liturgia katolicka w językach narodowych (w okresach wcześniejszych dominowała w niej polszczyzna, o czym świadczy popularna do niedawna dychotomia Polak-katolik).

Droga przenikania elementów białoruskich do polszczyzny wynikała z potrzeby wzajemnego porozumiewania się osób napływających tu z Rzeczypospolitej. Wydaje się, że posługiwanie się językiem białoruskim w komunikacji między Polakami a Litwinami było znacznie łatwiejsze niż wzajemne poznawanie języków interlokutorów. Rolę języka białoruskiego w kształtowaniu się polszczyzny północnokresowej podkreśla Leszek Bednarczuk – w pracy *Z północno-wschodniej peryferii polszczyzny* wymienia czternaście cech istotnych dla tej odmiany językowej, zaznaczając, iż: „Wszystkie omówione [...] zjawiska znajdują odpowiedniki lub mogą być objaśnione wpływem języka białoruskiego” [Bednarczuk, 1974, s. 328–329]. Wpływy białoruskie na kształtowanie się polszczyzny północnokresowej na całym białoruskim i litewskim (Wileńszczyzna i Kowieńszczyzna) oraz łotewskim (dawne Inflanty Polskie) terytorium etnicznym dokumentują współczesne badania, między innymi Haliny Karaś [2001; 2002; 2017], Janusza Riegera [2006; 2014], Elżbiety Smułkowej [2009]⁵.

Cechy polszczyzny na Litwie Kowieńskiej, ukształtowane pod wpływem białoruskim, tożsame z wymienionymi przez Halinę Turską na Wileńszczyźnie, zamieszczamy w tabeli 1 w kolumnie drugiej. Zdajemy sobie sprawę, że powyższe sugestie w sposób skrótowy i uproszczony oddają przyczyny i sposoby wnikania elementów białoruskich do polszczyzny północnokresowej. Niemniej jednak ukazują ten proces i jego przetrwanie w mowie kresowian do czasów współczesnych.

⁴ Ale są też regiony, szczególnie na Litwie w rejonie ignalińskim, gdzie polszczyzna ma się dobrze, jest środkiem komunikacji w rodzinie i poza nią. Według relacji słownej Mirosława Jankowiaka, badacza gwar białoruskich, wyparła resztki tych gwar z użycia.

⁵ Materiały z prac J. Riegera oraz E. Smułkowej nie zostały w niniejszym opracowaniu uwzględnione, ponieważ białorutenizmy nie są w nich wyodrębnione.

1. CECHY BIAŁORUSKIE W POLSZCZYŹNIE PÓLNOCNOKRESOWEJ

Jako pierwszy na obecność białorutenizmów w polszczyźnie wileńskiej wskazał Kazimierz Nitsch. W swoim krótkim artykule opublikowanym w „Przeglądzie Współczesnym” [Nitsch, 1925] wymienił szczegółowo tylko kilka cech białoruskich, nie dysponował bowiem wówczas obszernymi zapisami terenowymi. Za najbardziej charakterystyczną uznał akanie, pisząc:

Najwybitniejszą właściwością wileńskiej polszczyzny jest jej „akanie“ t. j. wymowa nieakcentowanych *o*, a po części i *e*, jak *a*, np. *pastawcie*, *pałoście*, *karyta* (= koryto), [...], *ja źmiela*, *nierodzona dzieci* (= pasierby). Wymowa ta bardzo silna u włościan, w słabszym stopniu niezadka jest nawet u miejscowej inteligencji, choćby księży [Nitsch, 1925, s. 29]⁶.

Pozostałe zauważone przez Nitscha cechy to formy wyrazowe z akcentem na ostatniej sylabie – stopień wyższy przymiotników (*chitrzėj*, *mocniėj*), druga osoba trybu rozkazującego (*dawáj*), twardość *n* przed *-ski* (*panski*, *wilenski*) oraz związane z nimi hiperpoprawności [Nitsch, 1925, s. 30].

Szczegółowo i systematycznie na wszystkich poziomach języka przedstawiła białorutenizmy H. Turska w swojej zachowanej we fragmentach pracy *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*⁷.

W polszczyźnie pisanej – dokumentach państwowych, administracyjnych i literaturze z okresu XVI–XX wieku – wśród innych cech, lecz bez szczegółowego wyodrębnienia, białorutenizmy wskazała Zofia Kurzowa [1993]. Podkreśliła ona substrat białoruski (sic!) i litewski, na którym rozwinął się dialekt północnokresowy [Kurzowa, 1993, s. 55]. Wyliczając jego cechy, zaznaczyła te, dla których wzorcem był język białoruski lub ogólnie „ruski”, rozumiany jako wschodniosłowiański, czyli rosyjski, białoruski, ukraiński.

Kontynuacja obecności cech białoruskich oraz ich zakres i intensywność oddziaływania na współczesną mówioną polszczyznę północnokresową, a zwłaszcza żywotność tych cech na wszystkich poziomach języka, są szeroko udokumentowane. Materiał egzemplifikacyjny czerpiemy ze *Słownika mówionej polszczyzny północnokresowej*⁸ (dalej: SMPP) liczącego 12 500 haseł podstawowych oraz 3400 wariantów leksemów hasłowych, ponad 1360 związków frazeologicznych i stałych związków wyrazowych. Do SMPP zostały wykorzystane materiały

⁶ Cytaty przytaczamy w oryginalnej pisowni.

⁷ Opracowanie to Turska ukończyła tuż przed wybuchem II wojny światowej. Druku książki jednak nie ukończono, znaczna jej część uległa zniszczeniu. Zachowane z pożogi wojennej fragmenty tej pracy (119 stron) staraniem Janusza Riegera zostały opublikowane w tomie 1. *Studiów nad Polszczyzną Kresową* (dalej SPK) w 1982 roku.

⁸ Słownik opublikowany w repozytorium cyfrowym Instytutu Sławistyki PAN w postaci preprintu – <http://ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/128> (dostęp: 25.09.2018).

opublikowane do 2013 roku. Łącznie pochodzą one z 271 miejscowości. Zostały zapisane przez 67 autorów⁹.

Jak wspomniano wyżej, tabela 1 przedstawia wykaz cech białoruskich zanotowanych w polszczyźnie wileńskiej przed II wojną światową przez H. Turską i opisanych w jej pracach [1930; 1982] w zestawieniu ze współczesnym opracowaniem gwar polskich na Kowieńszczyźnie autorstwa H. Karaś [2001; 2002] oraz egzemplifikacją tych cech w pracy I. Grek-Pabisowej [Pab 2002] i w *Słowniku mówionej polszczyzny północnokresowej* [SMPP 2017]

TABELA 1. Wykaz cech białoruskich w polszczyźnie północnokresowej¹⁰

FONETYKA – SAMOGŁOSKI		
Białorutenizmy w polszczyźnie wileńskiej wg H. Turskiej	Białorutenizmy w polszczyźnie kowieńskiej wg H. Karaś	Białorutenizmy zarejestrowane współcześnie na Białorusi, Litwie i Łotwie wg I. Grek-Pabisowej ⁹⁾ i SMPP
Akanie:		
– <i>dalary, dziecka, kabyłka</i> [Tur 1930]; <i>argany, branawałam</i> [Tur 1982]	– <i>arganisty, aparacja</i>	– <i>vatyva, praces'ja, aparac'ja</i> [Pab 2002]; <i>argany, aperac'ja, aśmina, apuskać</i> [SMPP]
– <i>ciężka łóżka, podbita oka, masła to wprost taka zamarżnięta</i> [Tur 1930]	– akanie w pewnych kategoriach morfologicznych: <i>taka s'v'enta, odkryjim ks'onżecka, moga, roba, puproša; martv'em się > s'a, nie fras'uj s'a</i> [Kar 2002]	– <i>taka m'astecka jest, fta m'ejsca, za durna głowa ots'ez'al, rob'a, kšyč'a, nie moga</i> [Pab 2002]; <i>kal'ebamy s'e, pełno maskalou, traktary, pat xatoj, noś stałovy, bakufka</i> [SMPP]
Hiperyzmy na tle akania:		
– <i>kopusta, chleb rozowy, pomiętać, kilko dni</i> [Tur 1930]; <i>orendaš, opteka, drobina</i> [Tur 1982]	– <i>okuratnie, orendować</i> [Kar 2002]	– <i>okuratnos'c', kilkonas'c'e, okac'ja, rozovy, poraf'ja, osystenty, oftobus</i> [Pab 2002]; <i>ogronom, olitana, opteka, ografka, okuratnos'c', ojer 'ajer', okuszerka, orenda</i> [SMPP]
Pomieszanie o (e) (aw zgłoskach bezprzyciskowych):		
– <i>bovelna, fotalnie, okuśerka, okuratnie, egest</i> [Tur 1982]	– <i>avang'el'ji, aktary</i> [Kar 2002]	– <i>agzekv'ije, egest</i> [Pab 2002]; <i>akonomistka, alastczny, alektra, amuls'ja, apilepsja, Olzbieta, osysy-tentka, elementy 'alimenty'</i> [SMPP]

⁹ Zainteresowanych bliższymi szczegółami odsyłamy do *Wstępu SMPP* – <http://ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/128> (dostęp: 25.09.2018).

¹⁰ Kolejność cech podajemy zgodnie z uszeregowaniem w pracy H. Turskiej. Każde zjawisko ilustrujemy zaledwie kilkoma niezbędnymi przykładami. W przykładach został zachowany oryginalny autorski zapis z cytowanych prac.

MIEJSCE AKCENTU W RÓŻNYCH KATEGORIACH WYRAZÓW		
Na ostatniej zgłosce:		
– w M lp. rzeczowników zdrobniałych na <i>-ak, -uk</i> : <i>Stas'uk, szczeni'uk, barani'uk</i> [Tur 1930]; <i>P'ietr'ak, chłopč'ak, P'etr'uk, žec'uk</i> [Tur 1982]	– <i>Fran'uk, ž'ac'uk, tat'uk, vnuč'uk</i> [Kar 2002]	– <i>olš'ak, štybń'ak, penc'ak, pars'uk, prawn'uk</i> [Pab 2002]; <i>bi'ak/bi'tun, dzieciak/dzieciuk, Franuk, Pietr'uk, Stasiuk, szczeniuk, tatu'k, gżyb'uk, part'ak</i> 'partacz', <i>plaszcz'ak</i> [SMPP]
– w rzeczownikach na <i>-un, -ak, -an, -ač, -yk, -yn, -yš</i> : <i>l'iz'un, tab'an, žorhač, star'yk, hoł'yš</i> [Tur 1982]	–	– <i>laxm'an, zakrysti'an, pqs'ak</i> 'pęcak', <i>pierd'un, pij'un</i> [SMPP]
– w przysłówkach stopnia wyższego: <i>przedz'ej, składni'ej</i> [Tur 1930]; <i>ran'ej, vesel'ej, dolikatń'ej, prenz'ej</i> [Tur 1982]	– <i>p'eŋkń'ej, rań'ej, davn'ej, čans'c'ej</i> [Kar 2002]	– <i>dal'ej, ladń'ej, fčes'ń'ej</i> [Pab 2002]; <i>prendz'ej, rani'ej/rań'ej, wesel'ej</i> [SMPP]
– w rozkaznikach: <i>vez'ni, patš'aj, podm'ec', pov'ec'</i> [Tur 1982]	– <i>pačšaj, pos'p'evaj, gadaj, pukaš'pokaž'</i> [Kar 2002]	– <i>ček'aj, čšym'aj, dav'aj, patš'aj, pšyx'oc', pov'ec, tłum'ač</i> [Pab 2002]; <i>ńe gad'aj, dav'aj, nap'isz, patrz'aj, pom'ož</i> [SMPP]
– w formach czasowników z przedrostkami: <i>nal'ač, podj'eć, pom'okć, podl'as, poš'et</i> [Tur 1982]	– <i>nap'at, padr'os, poš'et, pob'ic', rospr'uc', um'arc'</i> [Kar 2002]	– <i>nakr'yc'stół, nap'aść, pom'ogć, pod'arć, rozit'ukć, um'arć</i> [SMPP]
– w formach czasowników jednozglaszkowych z przeczeniem: <i>ńe v'em, ńe zn'am, ńe χc'eš, ńe m'a, ńe d'aj, ńe j'ec</i> [Tur 82]	– <i>n'e v'em, ńe m'a</i> [Kar 2002]	– <i>ńe v'em, ńe m'a, ńe był, ńe d'al, ńe m'uk</i> 'nie mógł' [Pab 2002]; <i>nie ma, nie wie, nie daj</i> [SMPP]
– w niektórych innych wyrazach: <i>ječš'e, ńex'aj</i> [Tur 82]	– <i>ješč'e</i> [Kar 2002]	– <i>ńex'aj, ješč'e</i> [bardzo rzadko Pab 2002]; <i>jaszcze, niechaj/ńiechaj</i> [SMPP]
Na zgłosce trzeciej od końca:		
– w przymiotnikach na <i>-eńki, -ińki</i> : <i>chudzieńki, malenieczki</i> [Tur 1930]; <i>b'edńeńki, červońeńki, mal'us'ińki</i> [Tur 1982]	– <i>mal'us'ińki, ž'utc'anjke</i> [Kar 2002]	– <i>mal'us'eńka, s'iv'eńk'i, kr'ongl'eńke, r'uvńeńki, čyrvońeńki</i> [Pab 2002]; <i>czerwońeńki, chromieńki, malusieńki, fajnińko, malenieczki</i> [SMPP]

– w patronimicznych nazwiskach panien: <i>Sav'ičanka, Grox'ofščanka, Ruž'ejščanĭka</i> [Tur 1982]	–	–
– w niektórych innych zdrobnieniach: <i>d'ušečka, p'ańička</i> [Tur 1982]	– <i>p'an'ička, 'Iryŋ'ka</i> [Kar 2002]	– <i>B'ašeńka, k'ačeč'ki, vn'učečka, b'apc'eńka, L'ońečka</i> [Pab 2002]; <i>dziureczka, miłoczka, pāniczka</i> [SMPP]
FONETYKA – SPÓŁGŁOSKI		
Miękka wymowa <i>χy, χe</i> > <i>xi, xe</i>:		
– <i>suchi, grzechi, kuchieny</i> [Tur 1930]; <i>xiŋry^ʃ, naħilić, gžeħi, marħef, pęħeży^ʃ</i> [Tur 1982]	– <i>gžeħ'i, marħ'efka</i> [Kar 2002]	– <i>vych'ilony, on x'iŋry, vlosk'e ožeħ'i, pončox'i, trox'i</i> [Pab 2002]; <i>kuchieny</i> 'kuchenny', <i>marchiew, marchiewka</i> [SMPP]
Twarde <i>n</i> przed spółgłoskami twardymi, głównie przed <i>c, s, č</i>:		
– <i>słonce, tancować, na łancuhu, panska mowa</i> [Tur 1930]; <i>słonca, Ańol Panski, po kšeścijansku, nemenčyński</i> [Tur 1982];	– <i>do konca, lancux, słonca, k'ejdansk'i, naboženstva, panstva, kančali</i> [Kar 2002]	– <i>m'eškancy, tancy, tancujo, ščafkonski, panstva, ošm'anski, konczyk</i> , [Pab 2002]; <i>do konca, kiejdanski, konczyk, on kancza, łancuy, tancowali</i> [SMPP]
Wymowa <i>-kt-, -kn-</i> jako <i>-χt-, χn</i>:		
– <i>χto, χturen, niħt, doħtor, traħtować, zatħnońć, stesħniła</i> 'zateškniała' [Tur 1982]	– <i>xto, nixt</i> [Kar 2002]	– <i>xto, xtoś, nixt, něxture, doxtor</i> [Pab 2002]; <i>chto, chtoś, chturen</i> [SMPP]
Wymowa <i>ry^ʃ</i> na miejscu dawnego <i>r + ʃ</i> (jer):		
– <i>try^ʃvoga, kry^ʃvavy, kry^ʃvavniik, vytry^ʃvay^ʃ</i> [Tur 1982]		– <i>tryvoga, tryvožyc', kryvavy, kryvavniik</i> [Pab 2002]
Szczelinowe <i>h</i> białoruskie w odpowiedniości do polskiego <i>g</i> w niektórych wyrazach:		
– <i>haloŋka</i> 'golonka', <i>holizna, halopa, bahny, bahniŋsty</i> [Tur 1982]	– <i>tak'e bayny, bayubojna była, yspudyńi</i> [Kar 2002, s. 167]	– <i>yal'onka, γamulku</i> 'Gomułkę', <i>s poyurku, bayny, do Ryŋ'i</i> [Pab 2002]; <i>halona, halonka, hadki, humka</i> 'gumka' [SMPP]
Nazwiska na <i>-owicz, -ewicz</i> wymawiane jako <i>-ojič, -ejič</i>:		
– <i>Urbanojič, P'etkejič</i> [Tur 1982]	– <i>Žegojičy, Šymk'ejič, G'irejič, M'ixnejič</i> [Kar 2002, s. 175]	

Zastępowanie <i>v</i> przez <i>u</i> i odwrotnie <i>u</i> przez <i>v</i> (f):		
– <i>upšut, liteŭski, vdežyć, fkošić</i> [Tur 1982]	– <i>tam u drug'ix v'oskax, fkl'enknun'c', fs'on'z'i</i> 'usiądzie', <i>fšadalim ješć, bylam f spov'ež'i</i> [Kar 2002, s. 166]	– <i>kos'c'uł u Postavax, u nekturyx voskax, on jej vdežył, l'uz'i które včone</i> [Pab 2002]
Palatalizacja (sporadycznie):		
– <i>dŭ, tŭ > žŭ, čŭ: žŭe, žŭiluk, Ličŭaki</i> [Tur 1982]	–	– <i>žŭe matki, džwie siostry, džwily</i> 'o maści bydła' [SMPP]
Niepolski archaizm <i>er, 'er > yr, ir:</i>		
– <i>šyroki, čtyry, syr, čyrvony, pirok, šćirka</i> [Tur 1982]	– <i>syra, čyrvony, s'irota, p'iruk</i> [Kar 2002, s. 138]	– <i>syrnik, syrovatka, šyroki, čtyrz'es'c'i, čyrvoŭniŭki, pirožek, žyrovac''žerować</i> [Pab 2002]; <i>čtyry, čtyrnaście, čyrvony, pirog, syr, syrovatka, s'c'irko mokro, s'irota</i> [SMPP]
Upodobnienia:		
1. Zachowanie dźwięczności przed bezdźwięcznymi w grupach ^{b)} : <i>kv, sv, tv, xv: tvarđy, kŭat, svojego</i> [Tur 1982]	– <i>čvarty, na L'itv'e, svoix, blogoslav'enstva, kvasnym ml'ek'em, naboženstva, svat, svac'i, bugactva, xvytali, zakvas'il'i</i> [Kar 2002]	– <i>čŭyc'i, čvart'ok, čvoro, čvorŭnak, kŭitancja, Litŭak, kvasno mleko</i> [SMPP]
2. Brak udźwięcznienia w fonetyce międzywyrazowej przed <i>v</i> : <i>kubeček vody</i> [Tur 1982]	–	– <i>čłowek vojenny, brat vyjexavšy</i> [Pab 2002]; <i>chlep vožo v mašynax, kruček vutki</i> [SMPP]
3. Zmiękczenie końcowego <i>s</i> , <i>z</i> w przyimkach przed następującą miękka oraz <i>j</i> : <i>ś kim, ś peca, ž ŭsusny, ž ņim, bež jigły</i> . Podobne zmiękczenia znają dialekty litewskie [Otrębski, 1931]	–	– <i>s'kim tam, s'kijem, čarne z' b'atym, z'B'elarus'ji, žmiaty</i> 'z mięty', <i>z'vosny, z'vadra, z'jego strony, z'Juz'em</i> [Pab 2002]; <i>ņe ma ś kim</i> [SMPP]

SŁOWOTWÓRSTWO		
Przyrostki:		Przykłady z SMPP:
<p>Turska przyrostka -uk nie wyodrębnia. Przykłady pochodzą z innych działów: – <i>P'etruk, baraniuk, ćel'uk</i> [Tur 1982, s. 66]</p>	<p>-uk – bardzo produktywny przyrostek⁹⁾, najczęściej służący do urabiania nazw osobowych i żywotnych, rzadziej przedmiotów – H. Karaś podaje 45 leksemów, m.in.: <i>bachuruk, baraniuk, biletuk, bliiniuk, bocianiuk, cialuk, dziaduk, dzieciuk, gęsiuk, gospodarzuk, grzybuk, indyczuk, kaczuk, kiernoziuk, kurczuk, psiuk, ptaszuk, synuk, szakaluk</i> ‘drzazga, trzaska’, <i>zwierzuk</i> [Kar 2002, s. 260–263]</p>	<p>– nazwy młodych zwierząt: <i>baraniuk, bocianiuk, cieluk, gęsiuk, gołębiuk, indyczuk, jagniuł, jaskóluk, kabaniuk, kaczuk, karasiuk, kociuk, kurczuk, parsiuk, psiuk, ptaszuk, świniuk, wroniuk, zwierzuk, źrebuk/żarabuk</i> – nazwy ludzi: <i>dziaduk, dziamuk</i> ‘pogardliwie o ofermie’, <i>dzieciuk, gówniarzuk, kacapiuk</i> ‘pogardliwie o Rosjaninie’ – imiona: <i>Edziuk, Franuk, Heniuk, Januk, Józiuk, Juruk, Kaziuk, Piertuk/Piatruk, Stasiuk</i> – przedmioty: <i>brazguluk</i> ‘strzęp ubrania lub coś, co dzwoni’, <i>kastruluk</i> ‘rondelek’</p>
<p>-ačy: <i>kuopyty bydlača, pšačy uogon, koňača kelbasa, kurača robota, sviňačy</i> [Tur 1982]</p> <p>-'atka (-eńatek, -eńatka): <i>żeńatki tej, śnureńatek, bruseńatek</i> [Tur 1982]</p> <p>-ińa: <i>głębina, grubina, daleczyńa, dłużyńa, śyżyńa, wyżyńa, wężińa, wělčyńa</i> [Tur 1982]</p>	<p>–</p> <p>– <i>buteleńatka, pudeleniatka</i> [Kar 2002]</p> <p>– <i>grubinia, szerzynia, wyżynia, wielczynia</i> [Kar 2002, s. 266]</p>	<p>– <i>myszaczy, świniaczy, kociaczy, krawiaczy, koniaczy</i> [SMPP]</p> <p>– <i>chusteniątka; prosiatka</i> ‘małe prosię’, <i>woreńatek</i> [SMPP]</p> <p>– <i>daleczynia, dłużyńa, głębina, grubinia, szyroczynia, szerzynia/ szyrzynia, wielczynia, wysoczynia, wyżynia</i> [SMPP]</p>
– rzeczowniki męskie na -er przybierają zakończenie -ra:		
<p>– <i>majstra, Aleksandra</i> [Tur 1982]</p>	<p>–</p>	<p>– <i>szwagra</i> [SMPP]</p>
– rzeczowniki z końcówką -a w M. l.p. przybierają końcówkę -y i odmieniają się jak przymiotniki:		
<p>– <i>organisty – przy organistym</i></p>	<p>– <i>komunisty, organisty, traktorysty</i> [Kar 2002]</p>	<p>– <i>aktywisty, andynarysty</i> ‘arendarz’, <i>babysty, komunisty, organisty, rzqdcy</i> [SMPP]</p>

FLEKSJA		
Zmiana kategorii rodzaju rzeczowników na wzór białoruski:		
– <i>kartofla ż, kopyt m</i> [Tur 1930]	– <i>kartofla ż, ptaszka ż, chomąt m</i> [Kar 2002]	– <i>kartofla ż, kartofelka ż, lejka ż, lustra ż, lodyg m, chomąt m</i> [SMPP]
Użycie analitycznych form czasu przeszłego:		
– <i>ja robił, ty robił, on robił, my robili, wy robili</i> [Tur 1930]	–	– <i>ja chodził, ty chodził, on chodził, my/wy/oni/one chodzili, ja widział, ty/on widział, my/wy/oni widzieli</i> [SMPP]
Brak rozróżnienia form męskich osobowych od nieosobowych:		
– <i>kobiety chodzili, psy szczekali, organy grały</i> [Tur 1930]	– <i>dv'e curk'i vruc'ili, čtery dujark'i byl'i, ks'onšk'i byl'i pol'sk'e</i> [Kar 2002]	– <i>chłopcy tancowali, siostry sidzieli, dwie baby śpiewali, maszyny pracowali, psy szczekali</i> [SMPP]
Bardzo powszechne stosowanie zaimka dzierżawczego <i>jixny, jejny</i>:		
– <i>na jixno pola poszli; jaka jejna maść</i>	– <i>jixna: nasza watywa a jichna suma; ixny: to ja jichno siło mam dwa hektary</i> [Kar 2002]	– <i>ichny: na ichnej ziemi stoi kościół; on rozmawiał na ichnim języku</i> [SMPP]; <i>jejny: jejny syn, u jejny matki</i> [SMPP]
SKŁADNIA		
Używanie imiesłowu przysłówkowego uprzedniego na <i>-wszy</i> w funkcji orzeczenia:		
– <i>już był wypłwwszy</i> [Tur 1930]; <i>jemu zembu byli zabolajšy</i> ^a [Tur 1982]	– <i>jej monš umaršy, pšed vojno uc'ekšy, žona požuc'ifšy jego</i> [Kar 2002]	– <i>szliub brawszy, dojrzwwszy, dostawszy, ona tego nie miawszy, zapodziawszy się, zabrawszy, przedawszy 'sprzedał', wyjechawszy, zdurniawszy</i> [SMPP]
Pozycja zaimka zwrotnego <i>się</i> po czasowniku:		
– <i>len trzepie się, jak nazywasz się</i> [Tur 1930]; <i>żyji sa</i> [Tur 1982]	– <i>ten dom był, ten spaliwszy się</i> [Kar 2001, s. 432]; <i>ajerów nasuszy się</i> [Kar 2001, s. 259]	– <i>Józefa bracienik też spalił się</i> [SMPP]
Używanie liczby pojedynczej czasownika <i>być</i> w funkcji liczby mnogiej:		
– <i>jest takie kobiety, czy jest bułki</i> [Tur 1930]	– <i>tu dwa klučyki jest, jak'eś trafk'i jest, jest tak'e, że nie rozum'ejo</i> [Kar 2002]	– <i>tam szkoły jest, święta jest religijne, oni jest Polacy</i> [SMPP]

^{a)} Przykłady fonetyczne pochodzą z książki *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka* [Pab 2002].

^{b)} Cecha ta jest charakterystyczna dla wszystkich języków wschodniosłowiańskich.

^{c)} Zdaniem Z. Kurzowej przyrostek *-uk* „jest pochodzenia ruskiego, w języku ukraińskim i białoruskim bowiem odznacza się dużą produktywnością w tworzeniu deminutywów pospolitych

i własnych nazw mieszkańców” [Kurzowa, 1993, s. 122], H. Karaś pisze: „Najczęściej podkreśla się jego białorusko-ruską proveniencję. Wyrazy takie, jak *dziaduk*, *dzieciuk*, niewątpliwie są faktami z dziedziny słowotwórstwa, ale już takie, jak: *biletuk*, *buteluk*, trzeba by raczej uznać za transpozycje [...] z języka litewskiego” [Karaś, 2002, s. 64, 263].

2. SŁOWNICTWO

Leksyka polszczyzny północnokresowej jest niezwykle bogata. Łączy w sobie, oprócz warstwy ogólnopolskiej, przyswojone zapożyczenia. Najdawniejsze z nich są bałtyzmy i białorutenizmy. Późniejsze leksemy obce to rusycyzmy, za pośrednictwem których trafiły do polszczyzny także jednostki słownikowe z różnych, niekiedy egzotycznych, języków kaukaskich i azjatyckich, na przykład *arba*, *arszyn*, *leżginka*, *purga*. Uważa się, że rusycyzmy zaczęły zadomawiać się w polszczyźnie od okresu zaborów [Bielecka, 1990; Karaś, 1996]. Współcześnie w mowie Polaków na dawnych Kresach północno-wschodnich notuje się nowe zapożyczenia rosyjskie, określane mianem „sowietyzmów”, na przykład *kagebesznik*, *kałchoz*, *komitetczyk*, *kułak*, *sielsowiet* i wiele innych. Wnikały one do polszczyzny kresowej i do pozostałych języków etnicznych funkcjonujących na terenach zaanektowanych przez Związek Radziecki po drugiej wojnie światowej i utworzeniu tam republik radzieckich.

W polszczyźnie północnokresowej są też wyrazy, których pochodzenie trudno dokładnie określić, ponieważ ich odpowiedniki występują we wszystkich językach wschodniosłowiańskich. Badacze nazywają je wschodnioslawizmami [zob. np. Sawaniewska-Mochowa, 1990, s. 18–19; Kurzowa, 1993, s. 480; Karaś, 2002, s. 292], przy czym Zofia Sawaniewska-Mochowa uważa, iż „w odniesieniu do polszczyzny północnokresowej należałoby raczej mieć na uwadze źródło białoruskie bądź rosyjskie, zaś w dialekcie południowokresowym – ukraińskie” [Sawaniewska-Mochowa, 1990, s. 19].

Kolejne źródła słownictwa to utrzymujące się w mowie kresowian archaizmy, na przykład *akuratność*, *andarak* ‘spódnica samodziאלowa’, *spokojność*, *obaczyć* oraz bogata synonimiczność, na przykład: *alkasz*, ‘alkoholik’ *chlejuś*, *łajdak*, *pijaczuha*, *pijak*, *pijaka*, *paniona*, *pijun*, *pijuś*. Pierwsza badaczka mówionej polszczyzny północnokresowej w okresie międzywojennym, H. Turska, nie wykryła w swoim materiale archaizmów. Ich „zupełny” brak uważała za dowód, że polszczyzna wileńska jest „świeżej daty” [Turska, 1982, s. 54, 64]. Swoje wnioski autorka tych słów opierała na badaniach własnych, prowadzonych głównie na obszarze smołwieńskim i na znajomości tej regionalnej odmiany języka polskiego, gdyż sama była wilnianką. Obecne zapisy mowy Polaków na dawnych Kresach północno-wschodnich pochodzą z obszaru całej Białorusi, Litwy i Łatgalii na

Łotwie – zewsząd, gdzie dialektolodzy docierają do użytkowników lokalnej polszczyzny. Daje to podstawy do zweryfikowania poglądu o braku w polszczyźnie północnokresowej archaizmów [zob. też m.in. Kurzowa, 1993, s. 478; Koniusz, 2001, s. 128; Karaś, 2002, s. 322].

Powojenna faza badań polszczyzny na Litwie, Białorusi i Łotwie datuje się od 1967 roku. Rozpoczęli je dialektolodzy białoruscy i rosyjscy z tak zwanej grupy Werenicza¹¹, publikując swoje opracowania w dwutomowym wydaniu *Польские говоры в СССР* [Polgov], a później w *Studiach nad polszczyzną kresową* (SPK) pod redakcją Janusza Riegera i Wiaczesława Werenicza. Dopiero w 1987 roku językoznawcy polscy, początkowo tylko pracownicy IS PAN, uzyskali możliwość prowadzenia badań terenowych na Litwie i Białorusi, dzięki staraniom władz Polskiej Akademii Nauk i zawarciu umowy PAN z akademiami nauk Białorusi i Litwy. Od lat pięćdziesiątych XX wieku do badań polszczyzny kresowej zaczęli włączać się miejscowi poloniści i slawiści, zwykle osoby pochodzenia polskiego, wykształcone na tamtejszych lub polskich uczelniach. Efektem tych wszystkich eksploracji terenowych były bardzo liczne publikacje, z których autorzy *Słownika mówionej polszczyzny północnokresowej* wyekscerpowali bogaty i unikatowy materiał leksykalny. Jego opracowanie wykazało znaczną wariantywność fonetyczną i morfologiczną leksemów oraz wyjątkowo rozbudowaną synonimiczność nazewnictwa. Często jeden obiekt rzeczywistości materialnej czy mentalnej ma kilka do kilkunastu nominacji. Funkcjonują obok siebie wyrazy ogólnopolskie współczesne, przestarzałe, zapożyczenia z języków wschodniosłowiańskich, z języka litewskiego i – obecnie coraz częstsze – z łotewskiego. Dana jednostka przy identycznej semantyce może mieć przy tym różną postać słowotwórczą. Ostatnie dwa zagadnienia nie są przedmiotem niniejszego opracowania. Niemniej należy mieć na uwadze, że utrzymywanie się archaizmów jest często wspierane kontaktem z językami wschodniosłowiańskimi. Wspominaną wyżej rozbudowaną synonimiczność również zawdzięczamy zapożyczeniom. W leksykalnych wpływach białoruskich wyróżniamy zapożyczenia bezpośrednie słów oraz przystosowanie ich do polskiego systemu gramatycznego, a także kalki strukturalne i semantyczne. Do oddziaływania białoruszczyzny na polszczyznę północnokresową zaliczyć możemy zmianę morfemów słowotwórczych (np. przedrostków) w wyrazach o identycznych semantycznie rdzeniach w języku polskim i białoruskim: *nadziewać się, uczycielka, odemścić się, zemścić się, odrzekać się, wyrzekać się*.

¹¹ Czytelników zainteresowanych grupą tych badaczy odsyłamy do rozdziału wstępnego SMPP – <http://ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/128>, s. 12.

Zapóżycczenia z białoruszczyzny pochodzą zarówno z mowy potocznej, jak i języka ogólnego. Stąd też autorzy opracowań zajmujący się między innymi tym zagadnieniem podają ich obszernie zestawy, które, naszym zdaniem, nie wyczerpują całego zasobu podobnych leksemów.

Z. Kurzowa umieszcza białorutenizmy w rubryce regionalizmów, z których, po analizie, udało nam się wyodrębnić ponad 170 jednostek, co stanowi około 18% białorutenizmów¹². W artykule *Język polski na Wileńszczyźnie* H. Turska przytacza 6 leksemów [1930], a w książce *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie* [1982] łącznie ponad 200. H. Karaś [2002] notuje 45 białorutenizmów¹³.

Ze względu na bardzo obszerny materiał również autorki niniejszego opracowania muszą wprowadzić daleko idące ograniczenia w egzemplifikacji. W opisie cech podajemy tylko przykłady stanowiące kontynuację cytowanych białorutenizmów, zapisanych współcześnie przez zespół autorów SMPP oraz przez innych badaczy. Według naszych szacunków procentowy udział białoruskich pożyczek leksykalnych z trzech losowo wybranych liter SMPP oscyluje wokół 8–9% zasobu słownikowego, przy uwzględnieniu pochodnych (derywatów) od zapożyczeń podstawowych, na przykład: *bałbotliwy – bałbotun, hadki – hadko – hadota*.

W tabeli 2 przedstawiamy zestawienie białorutenizmów leksykalnych zanotowanych przez H. Turską¹⁴ na Wileńszczyźnie, H. Karaś na Kowieńszczyźnie i w SMPP – z całego obszaru funkcjonowania polszczyzny północnokresowej. Przykłady z SMPP zostały tak dobrane, aby pochodziły z innego źródła niż monografie Turskiej i Karaś.

¹² Taki procent białorutenizmów wydaje się być zawyżony. Niektóre wymienione w tym dziale leksemy znajdujące wsparcie w języku białoruskim to po prostu potoczne i pospolite wyrazy rosyjskie.

¹³ Wśród zapożyczeń z białoruszczyzny wymienionych przez H. Karaś w tym wykazie znalazły się także lituanizmy, np. *kaliwa, kindziuk, osieć* – bez wyjaśnienia powodu umieszczenia ich w tej grupie. Czy istnieją dowody, iż dostały się one do polszczyzny północnokresowej przez medium białoruskie?

¹⁴ H. Turska przytacza około 180 białorutenizmów, nie licząc derywatów, według dziedzin życia. Tu podajemy tylko wybrane leksemy.

TABELA 2. Białorutenizmy leksykalne w polszczyźnie północnokresowej

Białoruskie elementy językowe w polszczyźnie wileńskiej wg H. Turskiej
<p><i>arżyska</i> ‘ściernisko, rżysko’ bfl. ‘аржышча’; <i>barzdo</i> ‘bardzo’ bfl. ‘борзда’; <i>bahun</i> ‘bagno pospolite’ bfl. ‘багун’; <i>żwošč</i> ‘gatunek skrzyżu’ bfl. ‘хвошч’; <i>wašilka</i> ‘chaber’ bfl. ‘васілька’; <i>kaban</i> ‘wieprz’ bfl. ‘кабан’; <i>karšun</i> ‘jastrząb’ bfl. ‘каршун’; <i>żažula</i> ‘kukułka’ bfl. ‘зязюля’; <i>bołtuħa</i> ‘płyn zbełtany, woda z mąką lub otrębami dodawana do siewki dla bydła’ bfl. ‘балтуħа’; <i>kostra</i> ‘odpady lnu przy miedleniu, paździerze’ bfl. ‘кастра’; <i>olatka</i> ‘placuszek, blinek’ bfl. ‘алатка’; <i>klocka</i> ‘kluska’ bfl. ‘клёцка’; <i>bojka</i> ‘drewniane naczynie do bicia masła’ bfl. ‘бойка’; <i>čyħun</i> ‘kocioł z lanego żelaza’ bfl. ‘чыгун’; <i>grabel</i> ‘grabie’ bfl. ‘граблі’; <i>kužel</i> ‘najlepszy gatunek płótna domowego’ bfl. ‘кужал’; <i>kotuħ</i> ‘zagrodka dla drobiu, świń’ bfl. ‘катуħ’; <i>powatka</i> ‘przewiewna szopa’ bfl. ‘павець, паветка’; <i>žaćka</i> ‘wujek’ bfl. ‘дзядька’; <i>ablauħa</i> ‘człowiek uszasty’ bfl. ‘аблавухі’; <i>babniik</i> ‘kobieciarz’ bfl. ‘бабнік’; <i>čeplic</i> ‘palic w piecu’ bfl. ‘цяплиц’; <i>brazgać</i> ‘stukać, łomotać’ bfl. ‘бразгаць’; <i>kocić się</i> ‘toczyć się, turlać się’ bfl. ‘каціцца’; <i>nadoješč</i> ‘dokuczyć, uprzykrzyć się’ bfl. ‘надаець’; <i>dreny</i> ‘zły’ bfl. ‘дрэнны’; <i>c’i</i> ‘czy’ bfl. ‘ці’ [Tur 1982].</p>
Białorutenizmy leksykalne z Kowieńszczyzny i Smolwieńszczyzny wg H. Karaś
<p><i>bokóweczka</i> ‘dobudowana boczna izdebka’ bfl. ‘бакоўка’; <i>bulbowina</i> ‘nać ziemniaczana’ bfl. ‘бульба’; <i>chmyznia</i> ‘krzaki, zarośla’ bfl. dial. ‘хмыз, хмызняк’; <i>drenie</i> ‘źle’ bfl. ‘дрэнна’; <i>drywotnia</i> ‘drwalnia’ bfl. ‘дрывотня’; <i>garodzić</i> ‘gadać, wymyślać’ bfl. gwar. ‘гарадзіць’; <i>gryz</i> ‘nazwa choroby, prawdopodobnie przepuklina’ bfl. ‘грызь’; <i>hadki</i> ‘brzydki, paskudny’ bfl. ‘гаткі’; <i>hora</i> ‘bieda, nieszczęście’ bfl. ‘гора’; <i>kaczać</i> ‘toczyć’ bfl. ‘качаць’; <i>kaczan</i> ‘trzonek’ bfl. ‘качан’; <i>kaliwa</i> ‘roślina’ bfl. ‘каліва’; <i>kindziuk</i> ‘specjalnie przygotowana wieprzowina w żołądku wieprza’; bfl. ‘кіндзюк’; <i>kocić</i> ‘toczyć’ bfl. ‘каціць’; <i>kościum</i> ‘garnitur mundur, kostium (damski)’ bfl. ‘каццюм’; <i>kulać się</i> ‘przewracać się’ bfl. ‘куляцца’; <i>kwazaninka</i> ‘galaretka z półek’ bfl. ‘квашаніна’; <i>mogilki</i> ‘cmentarz’ bfl. ‘могілкі’; <i>obczepywać</i> ‘obejmować’ bfl. ‘апчэпіцца’; <i>odryna/odrynka</i> ‘szopa na siano’ bfl. ‘адрына’; <i>osieć</i> ‘zabudowanie gospodarskie, suszarnia lnu, zboża’ bfl. ‘восець’; <i>parasonik</i> ‘parasolka’ bfl. ‘парасон’; <i>pokaczać</i> ‘toczyć’ bfl. ‘качаць’; <i>pokocić</i> ‘potoczyć’ bfl. ‘каціць’; <i>potrucha</i> ‘drobne rozrute źdźbła siana’ bfl. ‘патруħа’; <i>przekulić się</i> ‘przewrócić się’ bfl. ‘куляцца’; <i>przepuskać</i> ‘odprowadzać’ bfl. ‘прапускаць’; <i>sinica</i> ‘poziomka (?)’ bfl. ‘суніцы’; <i>skoryna</i> ‘skórka’ bfl. ‘скарынка’; <i>swaci/swacia</i> ‘swatka, przelożona wesela’ bfl. ‘свацця’; <i>tłoka</i> ‘pomoc gromadna’ bfl. ‘талака’; <i>warożyć/warużyć</i> ‘wróżyć’ bfl. ‘варажыць’; <i>waruźba</i> ‘wróźba’ bfl. ‘варажба’; <i>wyarfować/wyharpować</i> ‘oddzielić ziarno od plew za pomocą arfy’ bfl. ‘арфаваць’.</p>
Białorutenizmy w SMPP – wybrane przykłady
<p><i>aby co</i> ‘byle co’ bfl. ‘абы што’; <i>aby kali/aby kiedy</i> ‘kiedykolwiek’ bfl. ‘абы калі’; <i>baćki</i> ‘rodzice’ bfl. ‘бацькі’; <i>balbotać</i> ‘bełkotać’ bfl. ‘балбатаць’; <i>balbotun</i> ‘ten, co bełkocze, prędko i niezrozumiale mówi’ bfl. ‘балбатун’; <i>balbotucha</i> ‘gadatliwa kobieta’ bfl. ‘балбатуха’; <i>barzdo</i> [r-z] ‘bardzo’ bfl. ‘борзда’; <i>biedować</i> ‘narzekać’ bfl. ‘бядаваць’; <i>bokawina</i> ‘boczna wnęka w piecu chlebowym’ bfl. ‘бакавіна’; <i>brać się</i> ‘mocować się’ bfl. ‘брацца’; <i>kalosy</i> lm ‘wóz konny’ bfl. ‘калэсы’; <i>kareły</i> ‘brudny, sztywny od brudu’ bfl. ‘карэлы’; <i>karszun</i> ‘jastrząb’ bfl. ‘каршун’;</p>

kiemny ‘pojętny, roztropny’ błr. ‘кемны’; *klocki* ‘kluski’ błr. ‘клёцка’; *knihauka* ‘czajka’ błr. ‘кнігаўка’; *koczerga* ‘pogrzebacz, ożóg’ błr. ‘качарга’; *kucja/kućja* ‘wieczerza wigilijna’ błr. ‘куця’; *kwaszanina* ‘galareta z nówek’ błr. ‘квашаніна’; *nadojeść* ‘dokuczyć, uprzykrzyć się’ błr. ‘надаецьць’; *szlub* ‘ślub’ błr. ‘шлюб’; *koniuczyna/kaniuczyna* ‘koniczyna’ błr. ‘канюшына’; *kabanina/kabaninka* ‘mięso wieprzowe’ błr. ‘кабаніна’; *duha* ‘drewniany kabłak łączący hołoble z chomątem’ błr. ‘дуга’.

O dawności i szerokim zakresie wnikania białorutenizmów do polszczyzny kresowej świadczy także fakt, że oprócz pojedynczych leksemów białoruskich zapożyczane są całe rodziny wyrazów, na przykład: *balbotać, balbotanie, balbotliwy, balbatun, balbotucha; kosy, kasawaty, kasavoki*.

Analiza wszystkich posiadanych przez nas materiałów, stanowiących wyniki wieloletnich badań dialektologów, prowadzonych w różnych okresach historycznych (1925–2013), pozwala stwierdzić, że spośród wpływów obcojęzycznych na polszczyznę północnokresową pożyczki białoruskie są jednymi z liczniejszych. Pochodzą one przede wszystkim z mowy prostej, potocznej, rzadziej z języka ogólnobiałoruskiego. Objęły one wszystkie poziomy języka – fonetykę, słowotwórstwo, fleksję, składnię i leksykę. Pełne zestawy cech białoruskich są udokumentowane na wszystkich obszarach, gdzie funkcjonuje polszczyzna północnokresowa jako język prymarny, z wyjątkiem Litwy Kowieńskiej¹⁵. H. Karaś nie wymienia w swoich pracach dotyczących tego obszaru kilku cech „kresowych” pochodzenia białoruskiego. Są to:

- 1) wymowa *-ry* w miejsce dawnego *-rb*;
- 2) wymowa białoruskiego *γ* w miejsce polskiego *g* w niektórych wyrazach;
- 3) zmiękczenie wygłosowego *s, z > s', ś, ź, z'* przed następującą spółgłoską miękką;
- 4) zmiana zakończenia *-er* na *-ra* w zapożyczonych rzeczownikach męskich typu *majster > majstra*;
- 5) przymiotniki z przyrostkiem *-aczy*: *świniaczy*.

W materiałach tej autorki oraz innych badaczy polszczyzny kowieńskiej wykorzystanych w SMPP niektóre z tych cech mają poświadczenia, na przykład *majstra* [Kar 2001, s. 240]. Występowanie i częstotliwość cech zależy od obszaru, środowiska gwarowego oraz czasu zapisu tekstów. Są jednak takie, których obecność jest powszechna i trwała. Należą do nich (podajemy tu tylko po kilka przykładów):

- 1) akanie i jego skutki w pewnych kategoriach morfologicznych: *vatyva, argany, ta miejsca, podbita oka, robia, moga*;

¹⁵ Nazwa Litwa Kowieńska odnosi się do obszaru przedwojennej Republiki Litewskiej ze stolicą w Kownie.

2) zmiany akcentuacyjne: *łachm'an, part'ak, szczeni'uk, liz'un, ładni'ej, prendz'ej, czek'aj, daw'aj, posz'ed, pom'ogć, nie_wi'em, ma'llusieńki, p'aniczka;*

3) twarde *n* w miejscu *ń* przed spółgłoską twardą: *do konca, słonca, kan-czali, panstwa;*

4) dźwięczna artykulacja *v* w grupach spółgłoskowych *kv, tv, sv, xv*: *kvasno, twardy, swojego, xvyci;*

5) produktywność formantu *-uk*: *baraniuk, dziaciuk, parsiuk;*

6) formy bezkońcówkowe czasu przeszłego z obligatoryjnym zaimkiem osobowym: *ja robił, ty chodził, oni widzieli;*

7) brak rozróżnienia form męskich osobowych i nieosobowych: *organy grali, książki byli polskie, psy szczekali, baby śpiewali;*

8) imiesłów na *-wszy* w roli orzeczenia: *już był wypiwwszy, jej mąż umarszy, szliub brawszy* (w SMPP ponad tysiąc form tego typu);

9) zaimki *ichni/ichny, jejny*: *na ichnym języku, jejny syn;*

10) używanie form liczby pojedynczej czasownika *być* w funkcji liczby mnogiej: *jest takie kobiety, tam szkoły jest, oni jest Polacy.*

Niektóre cechy białoruskie pojawiają się niekonsekwentnie – jako przykład możemy przytoczyć miękką artykulację grup *xy, xe > xi, xe*: *kuchieny, za pazuchiem, sztachiety*. Z SMPP wynotowałyśmy ponad 30 leksemów (nie licząc derywatów) z tymi grupami. Większość z nich pochodzi z zapisów A. Zdaniukiewicza [1972] z początku lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku oraz Józefy Parszuty z Łotwy z lat sześćdziesiątych [Parśuta, 1973]. Zaledwie kilka z zapisów jest współczesnych – z lat dziewięćdziesiątych. Są też wyrazy wyłącznie z twardą realizacją tych połączeń, na przykład: *trochę, szlachectwo, szlachetny, suche, chemiczny* – w większości są to zapisy współczesne (lata dziewięćdziesiąte i późniejsze) lub pochodzące od osób wykształconych. Można chyba pokusić się o uznanie tej cechy za recesywną. W nowszych zapisach spoza Kowieńszczyzny nie ma też nazwisk na *-owicz, -ewicz* wymawianych jak *-ojič, -ejič*, które notowały H. Turska i H. Karaś. Być może są one typowe tylko dla obszaru Litwy Kowieńskiej.

Porównując współcześnie zapisane leksykalne zapożyczenia z języka białoruskiego i te sprzed 70–80 lat, wymienione w pracy H. Turskiej, zauważamy, że niektóre z nich już zniknęły z polszczyzny północnokresowej. Zapewne jest to związane ze zmianami, jakie zaszły w gospodarce wiejskiej przy uprawie roli, obróbce i przetwarzaniu produktów rolnych, hodowli itp. Wraz ze zniknięciem desygnatów z użycia wychodzą też ich nazwy. Przytaczamy kilka z nich: *chwoszcz* ‘gatunek skrzypu polnego’, *chwoszczanka* ‘zmywak z suchej trawy’, *murog* ‘dobry gatunek trawy lub siana z suchej łąki’, *muczelnik* ‘jagodnik, mącznik’, *bieluha*

‘gleba gliniasta’, *glejuha* ‘grunt gleisty, nieurodzajny’, *skrużowiny* ‘plewy, odpady przy wianiu zboża’, *pałanka* ‘mała niecułka do oczyszczania krup, ziarna’, *dojonka*, *dojniczka* ‘naczynie do dojenia’, *kaduszka* ‘kadź, mała beczułka’, *bołt*, *bołtak* ‘narzędzie rybackie do zapędzania ryb do sieci’, *dublon*, *dublony kożuch* ‘owcza skóra, kożuch z włosiem barwiony na rudobrazowo’.

Prognozy na temat dalszego funkcjonowania polszczyzny północnokresowej z bogactwem jej zapożyczeń nie są optymistyczne – zakres jej użycia sukcesywnie się kurczy, choć relikty z pewnością pozostaną, o czym może świadczyć monografia Tadeusza Lewaszkiewicza [2017], która dokumentuje liczne osobliwości „kresowe” zachowane przez kilkadziesiąt lat po przesiedleniu ludności z Nowogródka i okolic do Polski. Jednak starsze pokolenie odchodzi, a młodzi – wykształceni w szkołach białoruskich, rosyjskich, litewskich, łotewskich czy nawet w polskich – żyją już w świecie nowych realiów i ich nowych określeń. Dobrze, że dawne nazwy zostały utrwalone w licznych słownikach [np. Rieger, Masojć, Rutkowska, 2006; Rieger, 2014; Smułkowa, 2009; SMPP, 2017], a ich desygnaty zobaczyć można w muzeach.

ROZWIĄZANIA SKRÓTÓW

Skróty konwencjonalne

- blr. – białoruski
dial. – dialektalny
gwar. – gwarowy

Źródła

- Kar 2001 – KARAŚ Halina, 2001, *Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia, sytuacja socjolingwistyczna, cechy językowe, teksty*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa–Wilno.
- Kar 2002 – KARAŚ Halina, 2002, *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Wydawnictwo Aušra, Warszawa–Puńsk.
- Pab 2002 – GREK-PABISOWA Iryda, 2002, *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa.
- Polgov – МАРТЫНОВ Виктор, ред., 1973, *Польские говоры в СССР, часть 1: Исследования и материалы 1967–1969, часть 2: Исследования и материалы 1969–1971*, Nauka i technika, Minsk.

- SMPP 2017 – *Słownik mówionej polszczyzny północnokresowej*, preprint, <http://ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/128> (dostęp: 25.09.2018).
- SPK – RIEGER Janusz, WERENICZ Wiaczesław, red., 1982–, *Studia nad Polszczyznę Kresową*, t. 1–, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Tur 1930 – TURSKA Halina, 1930, *Język polski na Wileńszczyźnie*, przedruk w: J. Rieger, W. Werenicz, red., *Studia nad Polszczyznę Kresową*, 1983, t. 2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków s. 15–24.
- Tur 1982 – TURSKA Halina, 1982, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, w: J. Rieger, W. Werenicz, *Studia nad Polszczyznę Kresową*, t. 1, s. 19–121.

BIBLIOGRAFIA

- BEDNARCZUK Leszek, 1974, *Z północno-wschodniej peryferii polszczyzny*, „Język Polski”, R. LIV, s. 326–332.
- BIELECKA Janina, 1990, *Egzotyzyzm pochodzenia rosyjskiego we współczesnej polszczyźnie*, w: W. Wilczyński, red., *Studia i materiały XXXV. Filologia rosyjska 9. Literatura, Językoznawstwo, Dydaktyka*, Zielona Góra, s. 203–212.
- FRIEDRICH Henryk, 1936, *Obserwacje nad mową wsi mazurskiej na Polesiu, referat zgłoszony na I. Zjazd Sprawozdawczo-Naukowy poświęcony Ziemiom Wschodnim*, Warszawa.
- GREK-PABISOWA Iryda, 2017, *Polskie wyspy gwarowe z przełomu XIX i XX w. na Białorusi. Gwary późnego osadnictwa na Polesiu, Witebszczyźnie i Mohylewsczyźnie. Z wykazem słownictwa przedstawionym leksykograficznie*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa, <http://www.ireteslaw.ispan.waw.pl/handle/123456789/587> (dostęp: 25.09.2018).
- GREK-PABISOWA Iryda, OSTRÓWKA Małgorzata, 2012, *Zakres wpływów obcych we współczesnej polszczyźnie północnokresowej. Wpływy litewskie*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Językowego”, t. 58, s. 111–122.
- JANKOWIAK Mirosław, 2016, *Gwary białoruskie na Litwie jako przykład białorusko-polskich kontaktów językowych*, w: В.М. Курцова, Н.А. Снігірова, М. Jankowiak, М. Ostrówka, red., *Беларуска-польскія культурна-моўныя ўзаемадачынненні. Ад гісторыі да сучаснасці*, Беларуская навука, Мінск.
- JANKOWIAK Mirosław, 2017, *Polonizmy leksykalne w gwarach białoruskich na Łotwie*, w: R. Kaleta, red., *Białoruś w dyskursie naukowym. Lingwistyka*,

- socjologia, politologia*, Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- JANKOWIAK Mirosław, 2018, *Polonizmy leksykalne w gwarach białoruskich na Litwie (rejon orański)*, „LingVaria”, nr XIII/1(25), s. 143–160.
- KARAŚ Halina, 1996, *Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa.
- KARAŚ Halina, 2017, *Język polski pogranicza litewsko-lotewsko-białoruskiego w świetle frekwencji cech językowych*, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- KONIUŚ Elżbieta, 2001, *Polszczyzna z historycznej Litwy w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce.
- KURZOWA Zofia, 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa–Kraków.
- LEWASZKIEWICZ Tadeusz, 2017, *Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań.
- MARTYNOV Viktor, red., 1973, *Polskie govory v SSSR, část’ 1: Issledovanija i materialy 1967–1969 g., část’ 2: Issledovanija i materialy 1969–1971 g.*, Nauka i texnika, Minsk.
- NITSCH Kazimierz, 1925, *Język polski w Wileńszczyźnie*, „Przegląd Współczesny”, XII, Krakowska Spółka Wydawnicza, Kraków, s. 25–32.
- OSTRÓWKA Małgorzata, JANKOWIAK Mirosław, 2007, *Język polski na Białorusi Wschodniej. Sytuacja socjolingwistyczna i uwagi o mowie wsi Stajsk i Wesołowo*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 31, Warszawa, s. 175–198.
- OTRĘBSKI Jan, 1931, *Lituanizmy słownikowe w dialekcie polskim na Wileńszczyźnie*, „Język Polski”, R. XVI, s. 79–85.
- PARŚUTA Juzefa, 1973, *Obrazcy dialektnych tiekstow: Darwinieki, Madonskogo rajona Łatvijskoj SSR*, w: V.V. Martynov, red., *Polskie govory v SSSR, část’ 2: Issledovanija i materialy 1969–1971 g.*, Nauka i texnika, Minsk.
- RIEGER Janusz, 2014, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Braślowszczyźnie*, Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, Warszawa.
- RIEGER Janusz, MASOJĆ Irena, RUTKOWSKA Krystyna, 2006, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Wydawnictwo DiG, OBTA, Warszawa.
- SAWANIEWSKA-MOCHOWA Zofia, 1990, *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej*, *Słownictwo*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Słownik belaruskix gavorak paunočna-zaxodniaj Belarusi i jaje pagraničča, 1979–1986*, tomy 1–5, Navuka i texnika, Minsk.

- SMUŁKOWA Elżbieta, red., 2009, *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 2: *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- TARNACKI Józef, 1937, *Słownictwo polskie na Polesiu*, „Sprawozdania Komisji Językowej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, rok XXX, Wydział I, Warszawa, s. 77–97.
- TARNACKI Józef, 1939, *Studia porównawcze nad geografią wyrazów. Polesie–Mazowsze*, Drukarnia Bankowa, Warszawa.
- TURSKA Halina, 1930, *Język polski na Wileńszczyźnie*, przedruk w: J. Rieger, W. Werenicz, red., 1983, *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. 2, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 15–23.
- TURSKA Halina, 1982, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, w: J. Rieger, W. Werenicz, red., *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 19–121.
- WOŁKAWA Jauhieńnia, AWILAŁAWA Walancina, 2004, *Słownik polsko-białoruski*, Wydawnictwo Białoruskaja Encykłapiedyja, Mińsk.
- ZDANIUKIEWICZ Alojzy Adam, 1972, *Gwara Łopatowszczyzny. Fonetyka, fleksja, słowotwórstwo*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- ВЕРЕНИЧ Вячеслав Л., 1973, *Образцы диалектных текстов*, w: В.В. Мартынов, ред., *Польские говоры в СССР*, часть 2: *Исследования и материалы*, Наука и Техника, Минск.
- ВЕРЕНИЧ Вячеслав Л., 1986, *Тексты из Наровлянского района Белорусской ССР*, w: J. Rieger, W. Werenicz, red., *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. 4, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 113–118.
- ВЕРЕНИЧ Вячеслав Л., 1990, *Польско-белорусское языковое взаимодействие (На материале мазурского островного говора в Полесье)*, w: J. Rieger, W. Werenicz, red., *Studia nad Polszczyzną Kresową*, t. 5, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 7–142.
- КРАПИВА Кондрат, red., 1962, *Белорусско-русский словарь*, Государственное Издательство Иностранных и Национальных Словарей, Москва.

Iryda Grek-Pabisowa, Małgorzata Ostrówka

ZAKRES WPŁYWÓW WSCHODNIOŚLAWIAŃSKICH W POLSZCZYŹNIE PÓLNOCNOKRESOWEJ – WPŁYWY BIAŁORUSKIE

Streszczenie

W artykule została przedstawiona krótka historia kształtowania się języka polskiego na obszarze dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, czyli na terenach dzisiejszej Białorusi, Litwy i południowo-wschodniej części Łotwy – Łatgalii (dawnie Inflanty Polskie). W związku z tym, iż język polski pozostawał tam w stałym kontakcie z językami białoruskim, litewskim, później także rosyjskim, na przestrzeni wieków ustaliły się w nim liczne cechy zaczerpnięte właśnie z tych kodów. Najstarsze i najliczniejsze są lituanizmy i białorutenizmy.

Artykuł zawiera przegląd najbardziej typowych cech białoruskich z zakresu fonetyki, fleksji, słowotwórstwa, składni i leksyki. Zostały one zestawione w postaci tabel, co dało możliwość pokazania ich obecności (lub braku) w sposób chronologiczny i terytorialny: w polszczyźnie wileńskiej zbadanej przez H. Turską przed II wojną światową, w polszczyźnie kowieńskiej opracowanej przez H. Karaś na przełomie XX i XXI wieku oraz na pozostałym obszarze w oparciu o materiał zebrany w *Słowniku mówionej polszczyzny północnokresowej*.

Wymienione zostały zapożyczenia białoruskie regularnie występujące w polszczyźnie północnokresowej, recesywne oraz te, które wyszły z użycia wraz z zanikiem oznaczanych przez nie desygnatów.

EAST SLAVONIC INFLUENCES IN THE NORTH BORDERLAND POLISH LANGUAGE – BELARUSIAN INFLUENCES

Summary

This paper briefly presents the formation of the Polish language in the area formerly known as Grand Duchy of Lithuania, today's Belarus, Lithuania and South-Eastern Latvia – Latgale, the former Polish Livonia. Due to the constant interaction between Polish, Belarusian, Lithuanian and later Russian languages, over the centuries numerous features were derived from the original language codes and adopted by the Polish language code. The oldest and most numerous are Lithuanisms and Belarusianisms.

The article presents an overview of the most typical Belarusian features in phonetics, inflection, word-formation, syntax and lexis. These features are presented in a series of tables showing their presence (or lack thereof) in the chronological and territorial cross-section based on the Vilnius Polish language examined by H. Turska before the Second World War, the Kaunas Polish language developed by H. Karaś at the turn of the 20th and 21st century and the *Dictionary of the Polish Spoken Language* for the features occurring in the remaining territories of the country.

Furthermore, the article quotes Belarusian borrowings regularly appearing in Northern Borderlands Polish, recessive borrowings and words that have fallen out of use with the disappearance of designations.